

O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALIQ BILIMLENDIRIW MINISTRIGI
A`JINIYAZ ATINDAG`I N O`KIS MA`MLEKETLIK PEDAGOGIKALIQ
INSTITUTI

QARAQALPAQ A`DEBIYATI KAFEDRASI

Qaraqalpaq tili h a`m a`debiyatı fakulteti 4-kurs pitkeriwshisi
Атаниязова Г`a`ziynenin`

Pitkeriw qa`nigelik jumısı

**Tema` Qaraqalpaq a`debiyatında ta`riypk shig`armalarlı`n` izertleniwi
ha`m oqitiliwi` ma`seleleri**

Ilimiy basshı:

f.i.k. dots. B.Davletov

Kafedra baslıg`ı:

f.i.d. prof. K. Allambergenov

No`kis -2016

Jaqlawg`a ruxsat berildi:

Fakul'tet dekanı:

f.i.k. dots. E. Allanazarov

Kafedra baslıg'ı:

f.i. d. prof. K. Allambergenov

Ilimiy basshı:

f.i.k. dots. B.Davletov

**Tema` «Qaraqalpaq a'debiyatında ta'riypk shig'armalarli'n' izertleniwi
ha'm oqitiliwi' ma'seleleri»**

Ma'mleketlik imtixan komissiyasınin` qararı:

Pitkeriwshi Атаниязова G'a'ziynenin' pitkeriw qa'nigelik jumısına

«_____» bahası qoyılsın

«_____» 2016-jıl.

МАК baslıg'ı:

МАК ag`zaları:

Мазмуны

Kirisiw

I bap. Ta'riyp janrının' qa'liplesiw jollari

II bap. XIX a'sir qaraqalpaq a'debiyatında ta'riyp janrını'n' izertleniwi ha'm oqitiliwi

III БАП. XIX a'sirdin' aqırı XX a'sirdin' basındag'ı qaraqalpaq a'debiyatında ta'riyp janrının' izertleniwi ha'm oqitiliwi

Juwmaqlaw

Paydalanılǵan a`debiyatlar

Kirisiw

№араЗалпаЗ 1дебияты тарийхында т1рийип ямаса маЗта7 ЗосыЗлары белгили орынды тутады. №.Айымбетов 5зини4 «ХалыЗ даналы2ы» мийнетинде т1рийип жанрын маЗта7 жанры деп жбргизеди.¹ МаЗта7 жанры дбньа халыЗлары 1дебиятларында да ушырасады. Оны4 баслы жанрлыЗ белгилери, 31сийетлери барлыЗ 1дебиятларда дерлик бир-бирине жаЗын. МаЗта7 ЗосыЗлары к5тери4ки стильде жазылады, 5зини4 с67ретле7 объектин маЗта72а ба2дарлатып, сол арЗалы маЗтаныш сезимлерин береді. Дбньа халыЗлары 1дебиятларында маЗта7 ЗосыЗлары т6рлише атамалар2а ийе болып, бираЗ бир талап3а тийкарланып жазылады, я2ный к5тери4ки сезимлер тийкарында д5рейди 81м озы7шыларда усы сезимлерди ояты7 узыбына ийе болады.

Т1рийип жанры негизинен ода 81м Засийдалар2а жбд1 жаЗын. *1ттеки бул киши жанрларды4 парЗын излестирип отыры7ды4 да 18мийети жоЗ. Бул жанрлар атамасы 81м 31липлеси7 д17ири бойынша бир-биринен азда болса 5згешеликлерге ийе. М1селен {!дебияттаны7 атамаларыны4 орысша-ЗараЗалпаЗша т6синдирме с5злигинде} ` {Ода-грек с5зи **oide** - ЗосыЗ. Турмыста ушырас3ан белгили бир 7аЗыя2а ямаса бир адам2а арналып жазыл2ан поэзиялыЗ д5ретпе. Ол 1ййемги грек 1дебиятында ке4 тарЗал2ан 81м к5пшилик болып нама менен айтыл2ан}² - деп берилген.

Эрамыздан бурын2ы IV 1сирде жаса2ан грек шайыры Пиндар 81м эармыздан бурын2ы I 1сирде жаса2ан Рим шайыры Гораций 81мде эрамызды4 I 1сиринде жаса2ан

¹ Айымбетов №. ХалыЗ даналы2ы. Н5кис, {№араЗалпаЗстан}, qoii, qro-бет.

² Ахметов С., Есенов Ж., Ж1римбетов №. !дебияттаны7 атамаларыны4 орысша-ЗараЗалпаЗша т6синдирме

Овидий 5з одалары менен белгили бол2ан³. Ж1неде, Засида рус 1дебиятында ода деп жбритиледи - деп к5рсетилген. Рус 1дебиятында XVIII 1сирлерге келип Г.Р. Державин, М.Ломоносовлар ода жаз2ан. XX 1сирди4 басларында В.Маяковскийде ода д5реткен.

№асида болса 5збек, т1жик, иран, азербайжан 81м та2ыда бас3а халы3лар 1дебиятында ушырасату2ын жанр. №асида2а {Адабиетшунослик терминлари лу2ати} китабында` {№асида 18мийетли тарийхый 7а3ыялар 81м тарийхта жаса2ан белгили адамлар 8а33ында салтанатлы усылда жазыл2ан шы2арма}⁴ -деп т6синик берилген.

№асида жанрында X 1сирде Рудакий, XV 1сирдеги 5збек классик 1дебиятында Саккокий 5з шы2армалары менен белгили бол2ан.

М1селен, Саккокий Халил Султан2а арнап бир, Мырза Улу2-бекке арнап т5рт 81м 5з замынына белгили 81мелдарларынан хожа Му8аммед Парса2а арнап бир, Арслан хожа Тархан2а т5рт Засида жаз2ан.⁵

Ма3та7 жанрыны4 баслы 31сийетлерине Зарай дбнъя 1дебиятларында2ы ма3та7 3осы3ларыны4 81ммеси бирдей деп т6сини7ге болмайды. Олар миллий к5ркемлик, формалы3 31сийетлери бойынша бир-биринен ажыралып турады. Мысалы, ода менен Засида мазмунлы3 31сийетлери бойынша бир-бирине жа3ын болса да оларды бирдей деп т6сини7ге болмайту2ынын илимпазлар к5рсетеди` {Айырым жа2дайларда ода термини касида т6ринде а7дарылады. Бул еки терминди п6ткиллей араластыры72а болмайды. Себеби жанр т1биятында2ы салтанатпазлы3, ма3та7 киби 31сийетлери

с5злиги. -Н5кис. ` Билим. qооо.

³Адабиетшунослик терминлари лу2ати. -Т. ` ?Зитувчи. qоуу. Б qгу.

⁴Сонда wуr-wyt-бетлер.

⁵Бобоев Т. Адабиетшуносликка кириш -Т. ` УЗитувчи. qооо. Б wqw.

менен ода шы2ыс Засидасына жа3ын турса да, структурасы, уйЗасы3лары 81м бас3а да 31сийетлери жа2ынан олар п6ткиллей бас3а-бас3а жанрлар}. Сонлы3тан бул жанрларды4 айырым белгилерин ажыратып били7имиз тийис.

№асидалар да болса, тарийхый адамларды, тарийхый 7а3ыяларды салтанатлы т6рде ма3тайту2ын, к5термелеп жырлайту2ын 31сийетлерге ийе. Олар формасы бойынша к5бинесе 213зел т1ртибинде б1йитлер менен жазыл2ан.

I баp. Та'рип жанрынн' qa'liplesiw jollari

№ара3алпа3 шайырлары аты шы33ан сулы7 Зызларды, ел бас3ар2ан ата3лы бийлерди, елди4 намысын Зор2а2ан

батырларды, ту7ыл2ан жерин 5злерини4 к5плеген т1рийип Зосы3ларында ма3таныш пенен жырлап 5ткен. XIX 1сирдеги Зара3алпа3 поэзиясында ма3та7 жанрын к5бинесе т1рийип деп жбриткен. Мысал ретинде К6нхожаны4 {Жайла7ым}, !жиниязды4 {Еллерим барды}, {Бардур}, {Бир п1рий}, {С17дигим}, {Сада2а}, {№ырмазы}, Берда3ты4 {Амангелди}, {Ерназар бий}, %тешти4 {Г6лзийба} шы2армалары бар.

К6нхожа Ибрайым улыны4 да т1рипи XIX 1сир Зара3алпа3 1дебиятында белгили орын тутады. Ол 5зини4 «Жайла7ым» атлы т1риплик шы2армасында - турмыста2ы 81дийселерди 5зини4 ба3ла7ы бойынша ту7ыл2ан ата-м1каны, оны4 т1бий2ый байлы3лары, географиялы3 жа2дайын баян ети7 менен бирге, 5зини4 5мириндеги бол2ан айырым эпизодларды Зосып жибереди. М1селен шы2армада мал шар7ашылы2ына, балы3шылы33а байланыслы эпизодлар бар. Мысалы`

Балы3 а7лап То3тас манти3 бойынан,
Балы3 шапшып жазда жбрген ойынан
Шаншып сайлап жбрип жайын мойнынан,
Ата-бабам а73ат еткен жайла7ым.

(К6нхожа, «Жайла7ым»)

Т1риплерде гейде бир 7а3ыя2а байланыслы 81дийсе с5з етилсе, айрымларында бир инсанны4 балалы3 д17иринен баслап тиап 5мирини4 азырына шекемги бол2ан биографиясын к5рсетеди.⁶

Йигитлери бардур Р6стем сыпатлы,
Г5ру2лыдек 1реб атлы, 8айбатлы,

⁶ №ара3алпа3 1дебияты тарийхы. Университетти4 филология факультети ушын саба3лы3. Н., 2010, 2010-бет.

Д17летярдек ш6ж11тли, 2айратлы,
Кескир Зылыш, Замар тонлары бардур.⁷
(!жинияз. {Бардур})

Аты шы3Зан Ашамайлы-№ыятта,
№олда7лы, М6йтени7-барлы3 №о4ыратта,
№ытай-Зыпша3, кенегеси7, ма42ытта,
Ат к5термес белли беглери барды.⁸
(!жинияз. {Еллерим барды})

!жинияз бул т1рийиплерде ЗараЗалпаЗ елини4 жаЗсы
З1сийетлерин к5тери4килик пенен жырлайды.
№араЗалпаЗларды4 халы3лы3 характерин маЗтаныш етеди,
жер-су7ларын, т6рли-т6рли а4лары менен жемислерин,
1деп-икрамлы 81м г5ззал Зыз-жа7анларын, “5ру2лыдай
батыр жигитлерин, беглер бегилерин тере4 86рмет 81м
с6йи7шилик пенен маЗтайды, солар арЗалы п6ткил
ЗараЗалпаЗ елини4 атын к5тереди.

Т1рийиплерди4 Зосы3 Зурылысы халы3 поэзиясыны4
жайдары Зосы3ларыны4 блгисинде болып, г Затарлы
б1нтлерден, ал Затарлар u-i ямаса q0-q9 бу7ыннан
турады, к5бинесе а-а-а-б т1ризинде уйЗасады, к5пшилик
жа2дайларда б1нтлер редифлер менен жу7маЗланады.

БердаЗ “ар2абай улы XIX 1сирди4 екинши ярымында
5зини4 т1рип жанрында жазыл2ан «Амангелди» 81м «Ерназар
бий» д1станларын д5рети. Бул еки д1станда да халы3ты4
аянышлы турмысы с67ретленсе де, ЗараЗалпаЗ халЗыны4
батырлары Амангелди 81м Ерназар бийлерди4 батырлыЗлары
блкен маЗтаныш пенен жырланады.

⁷!жинияз. Н5кис, {#араЗалпаЗстан}, qout, у0-бет.

⁸Сонда. ew-бет.

Бердаз шайыр {Амангелди} дістанында халыз арасынан шыззан батыр м1рт жигитлерди т1риппеп жазады. Т1рипте халзымызды4 зызларды з1стерле7, оларды з1дирле7 деген діст6рлерине тере4 итибар бергенлигин т1риппейди. Бул дістанда ЗараЗалпаЗларды4 XVIII 1сирдеги Миянк5лде №озан ханлы2ыны4 Зол астында жаса2ан ді7ирини4 7азыялар с67ретленген. Т1рипте Асан аталыЗты4 ерлик ислери 81м ел арасынан шыззан Амангелдидей батыр улларды4 За8арманлыЗ ис-81рекетлери Зан ушын Зан, жан ушын жан алы72а тайын, 5з ар-намысын аяЗ асты еттirme7ге тырысЗан батыр жигитти4 ерлиги т1рип етиледі. Бердаз Асан аталыЗ пенен Амангелдини4 ерлик ислерин 6лкен маЗтаныш пенен т1риппейді.

№араЗалпаЗ бермес Зызын,
*1ммеси де мени4 Зозым,
Тийдирмеспен тириде 5зим,
Деп Асан ер №озан келді.

Бул т1рип жасларды батырлыЗ, м1ртлик ислерге ру7хландырату2ын, халыЗ душпанларына, жек к5ри7 сезимлерин оятату2ын шы2арма ретінде ба8алы.

Барып душпанды 5лтирди,
Геллесин кесип келтирди,
М1ртлигин журтЗа билдирди,
Арыслан ту72ан Амангелди.
Амангелдидей болма2а,
Барып ханнан Зол алма2а,
Гелле кесип жан алма2а,
№ой биринши шамаң келди⁹

(Бердаз «Амангелди»)

Бердазты4 {Ерназар бий} шы2армасы тарийхый тема2а жазыл2ан жа3сы т1риплерди4 бири болып есапланады. Бул т1рип ЗараЗалпаЗ хал3ыны4 тарийхында бол2ан қиы-жыл2ы халы3 азатлы3 к5терилисини4 басшысы 81м бирден бир Зу7атла7шысы Ерназар алак5з Золда7лы 8а33ында жазыл2ан. Ерназар Золда7лы Айдос бийди4 орнын тутып бий бол2ан, ЗараЗалпаЗ3а а2а бол2ан батыр, ержбрек адам. Ол ЗараЗалпаЗ ханлы2ын д6зи7, 5з алдына ел, халы3, миллет, м1млекет болы7 идеаллары ушын г6реседи. Зарлы3 т5рени хан к5тереди, т6ркменлер менен 5з-ара келисим д6зеди. %з алдына ту7ына ийе болы7ды ал2а Зояды.

БердаЗ Ерназар бийди батыр, Зайтпас Зайсар, м1рт еди деп т1риплейди. Ерназарды хан г6накар Зылып {аз бйли} Зыл2анында ол мунаймайды, ЗараЗалпаЗлар оны4 г6насын сорап бар2анында ханнан кеширим тилеме4лер дейди.

БердаЗ Ерназардай батырды4 м1ртлигин, За8арманлы2ын маЗтаныш етип т1риплейди.

Шы2арманы4 тийкар2ы идеясы Ерназар алак5зди4 ерлигин, м1ртлигин, батырлы2ын с67ретле7 арЗалы БердаЗ жасларды соны4дай м1ртлик, ерлик исперге, халы3ты4 азатлы2ы ушын г6реске шаЗыры72а т1рбияла7дан ибарат болып табылады. Бул ой-пикирлер 81р бир азаматты халы3 м1пи ушын г6ресип, халы3ты4 8адал перзенти болы72а ба2дарлайды.

Г5ру2лы бектей ер еди,
№атарда Зос нар еди,
Толы журтты4 д1ркары еди,

⁹ БердаЗ та4ламалы шы2армалары. Н., қою, қою-бет.

Шейит болды Ерназар бий.¹⁰

Ал, XIX 1сирде жасап 31лем тербеткен шайыр %теш Алшынбай улы т1рийиплери тийкарынан 8аял-Зызларды4 г5ззаллы2ын ма3та72а ба2ышлан2ан. *аял-Зызлар2а тек 6й-ру7зыгершилик шегерасынан Зарайту2ын орта 1сирлик к5з-Зараслар2а %теш Зарсы шы2ады. Шайыр 8аял-Зызларды жозары адамгершилик к5з Зараслардан ба8алап, оларды г5ззал, жозары адамгершиликли инсанлар сыпатында жырлайды. Мысалы`

К5зи нурдан жарал2андай,
С5йлесе мийри4 Зан2андай,
К5рмегенлер та4 Зал2андай,
Л1йли-М1жн6н 86р я4лыды.²

(%теш «Г6лзийба»)

%теш Алшынбай улы бул шы2армасында сулы7 Зызды4 31дди 317метин, к5ркин, жбрис-турысын, аЗыл-ойын т1риплейди. Шы2армада ашы3лар 1рман етету2ын г5ззалды4 образы жаратыл2ан.

%теш шайырды4 {Г6лзийба Зыз} т1рийпин озып Зара2анымызда фольклорлы3 с67ретле7 усылынан уза3лап кете алма2анын к5ремиз. Бул сол д17ирдеги Зара3алпа3 хал3ыны4 талаплары фольклор2а жаЗын екенлигин аны3 к5рсетеди. Фольклорлы3 с67ретле7 усыллары К6нхожаны4, !жиниязды4, Берда3ты4 т1рийиплеринде де к5плеп Золланылады.

¹⁰ Сонда, quq-qui-бетлер.

² %теш. Та4ламаы шы2армалары. Н5кис. {№ара3алпа3стан}, qoui, ru-ru-бетлер.

№араЗалпаЗ шайырлары т1рийип ЗосыЗларды к5п жаз2ан. Н1тийжеде т1рийиплер поэзияда 5злерини4 тематикалыЗ, идеялыЗ 81м к5ркемлик д1ст6рлерине ийе жанр болып 31липлескен. XIX 1сир шайырларыны4 д5рети7шилигинде т1рийип жанрыны4 к6шли ра7ажлан2аны соншелли, оны4 к5ркемлик д1ст6рлери XX 1сирди4 басында жаса2ан шайырлар №азы М17лик, №улмурат №урбаналы улы, Сейфул2абит М1жийтов, Аяпберген Му7саев 81м т.б. шайырлар поэзиясында салмаЗлы орынды ийеледи 81м бурыннан киятыр2ан т1рийип жанрыны4 да7амы болды.

XIX 1сирдеги ЗараЗалпаЗ шайырлары К6нхожа, БердаЗ, %теш, 1сиресе, !жинияз №осыбай улы Засидаларды жаЗсы билген, оларды4 жанрлыЗ 31сийетлерин бйренген. БираЗ олар Засидаларды шы2ыс 1дебиятына т1н к5ркем формасы менен ЗараЗалпаЗ 1дебиятына киргизбеген. №араЗалпаЗ шайырлары шы2ыс Засидаларыны4 б1лки тематикасын, мазмунун, эстетикалыЗ 31сийетлерин 5злестирсе де, оны4 к5ркем формасын енгизбеген. Бул ЗараЗалпаЗ сол д17ирдеги м1дений талаптарына байланыслы. XIX 1сирдеги ЗараЗалпаЗ поэзиясында2ы т1рийип ЗосыЗларыны4 к5ркемлик са2аларын тийкарынан миллий к5ркем д1ст6рлерден изле7 керек болады.

№.Айымбетов 5зини4 мийнетинде ЗараЗалпаЗ т1рийип жанрыны4 са2асын фольклордан басланату2ынын к5рсетеди` {ЗараЗалпаЗ а7ыз 1дебиятында бар айырыЗшалыЗ с5з к6ши менен журттан оз2ан шешенди, халыЗты басЗар2ан басшыны, байраЗтан оз2ан жбйрикти, гбресте жыЗЗан пал7анды, журттан шыЗЗан сулы7ды маЗта7 бурыннан киятыр2ан д1ст6р бол2ан.}¹

¹ Айымбетов №. ХалыЗ даналы2ы. Н5кис, {№араЗалпаЗстан}, qoii, qro-бет.

Бира3 халы3 поэзиясында2ы ма3та7 Зосы3лары менен XIX 1сир шайырларыны4 т1рийип Зосы3ларыны4 к5ркемлик жа3тан бирдей болмайту2ынын гейпара изертле7шилер ескертип 5теди` {Фольклорлы3 д1ст6рдеги т1рийип Зосы3ларында, м1селен, д1станны4 бас За8арманы батырды, сулы7 Зызды, жер-су7ды т1рийиплеген жырларда, тол2а7ларда, тийкарынан улы7малас3ан образды бери7 81рекети басым болып келеди. Жазба 1дебиятта, жазба 1дебий д1ст6рде деталластыры7 31сийети, усылы негизги орынды ийелейди.}¹¹ Усы пикирди автор *. *амидов 5з китабында мысал ретинде !жиниязды4 {Еллерим барды} т1рийип Зосы2ын ке4 т6рде анализ етеди.¹²

Т1рийип Зосы3ларыны4 жанр сыпатында 5зине ылайы3 к5ркемлик 5згешеликлери бар. Оларда жо3арыда айтыл2андай к5тери4ки сезимлер бериледи. Бул сезимлер 5з гезегинде к5тери4ки 81м сулы7 с5злерди талап етеди, бираз Зосы3ларда гипербоалы3 с67ретле7лер жийи Золланылады. Т1рийиплерде те4е7лер, эпитетлер, салыстыры7лар к5п ушырасады. Т1рийиплерде ма3талату2ын жигитлер эпикалы3 За8арманлар бол2ан Рустемге, “5ру2лы2а, ал Зызлар ашы3лы3 д1станларды4 За8арманлары С1нем, 36лейха, Л1йлиге те4еледи. Бул 1лбетте гипербоалы3 с67ретле7лер. Бундай гипербоалы3 с67ретле7лер т1рийип шайырлар т1репинен к5плеп Золланылады.

Т1рип Зосы3ларыны4 атамасы ту7ралы айтату2ын болса3, бул м1селеге шайырларды4 5злери де ма3та7 Зосы3ларын жаз2анда к5бинесе {т1рийип} терминин Золланды. Т1рийип атамасы 5зини4 этимологиясы бойынша т6ркий тиллер

¹¹Хамийдий Х. Шы2ыс тиллериндеги жазба д1реклер 81м XIX 1сирдеги Зара3алпа3 шайырлары. Н5кис, {Билим}, qooq, quу-бет.

т1репинен араб тилиндеги {таъриф} с5зинен 5злестирилген болып, Зандайда бир затты4, 7аЗыя-81дийсени4 с67ретлени7и, баянланы7ы, сыпатланы7ы деген м1нисти билдиреди.¹³ Усы с5з ЗараЗалпаЗ шайырлары т1репинен к5п ислетили7ини4 н1тийжесинде белгили бир жанрды а4латату2ын терминге айнал2ан` {Беглер т1рийип етсем ЗалпаЗ йуртыны, *уп 1жеп тамаша еллери бардур}, {А2алар ярымны4 т1рийипин десем, Ту7бы а2аш оны4 31дди далыды} (!жинияз), {!й яранлар, енди бир с5з баслайын, Есити4лер т1рийипини Шымбайды4}, {Т1рийипин айтайын, г6л ж6зли дилбар} (№азы М17лик).

ЖоЗарыда2ы талла7ларды жу7маЗлап айтЗанда т1рийиплер тийкарынан мазмунлыЗ белгилери маЗта7, т1рийипле7, хошаметле7 31сийетлер ЗосыЗты4 5згеше бир т6ри болып ажыралады. Ал бул атап 5тилген 31сийетлер 81р Зыйлы ЗосыЗ формалары менен бери7и м6мкин. Атап айтЗанда Затарлары u-i бу7ынлы, шубыртпа Затарлар ески жыр блгисинде ямаса ЗараЗалпаЗ поэзиясында ке4 тарЗал2ан Затарлары q0-qq бу7ынлы г Затарлы жайдары ЗосыЗлар блгисинде жазылы7ы м6мкин.

Солай етип, XIX 1сир ЗараЗалпаЗ 1дебиятында2ы т1рийиплер 5злерини4 фольклорлыЗ д1регинен ажыралып, белгили бир 1дебий жанр2а айналады. Т1рийип ЗосыЗлары 5зине т1н к5ркемлик 81м идеялыЗ 31сийетлерге ийе ЗараЗалпаЗ классикалыЗ лирикасыны4 бир т6ри болып 31липлеседи.

¹² Хамийдий Х. қуу-қуу-бетлер.

¹³ :збек тилининг изо8ли лу2ати. том II. Москва, {Русский язык}, qoiq, qrgw-бет.